

УДК 354.84:368.416

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ
ПРАВА НЕДІЄЗДАТНИХ ОСІБ НА ПРАЦЮ**

**THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS
OF THE LEGAL RIGHTS OF DISABLED PERSONS TO WORK**

Соцька А.М.,
*кандидат юридичних наук,
заступник завідувача Відділу забезпечення діяльності
Уповноваженого Президента України з прав людей з інвалідністю*

Соцький А.М.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»*

У статті здійснено аналіз наукових пошуків, національного законодавства та практики його реалізації в контексті питання приналежності недієздатних осіб до носіїв права на працю. Автором зроблено спробу обґрунтувати позицію щодо наділення осіб зазначеної категорії відповідним конституційним правом та наявності законних підстав для обмеження їх участі в трудових правовідносинах.

Ключові слова: праця, трудові правовідносини, дієздатність, інвалідність, правовий статус.

В статье проведен анализ научных изысканий, национального законодательства и практики его реализации в контексте вопроса принадлежности недееспособных лиц к носителям права на труд. Автором сделана попытка обосновать позицию сторонников наделения лиц указанной категории соответствующим конституционным правом и наличие законных оснований для ограничения их участия в трудовых правоотношениях.

Ключевые слова: труд, трудовые правоотношения, дееспособность, инвалидность, правовой статус.

The article contains analysis of scientific research, national legislation and its implementation in the context of question of belonging the persons with disabilities to the carriers of the right to work. The author attempts to justify the position that persons of this category endowed with appropriate constitutional right and there are legal reasons for restricting their participation in labor relations.

Key words: labor, labor relations, capacity, disability, legal status.

Постановка проблеми. На сьогодні питання прав, свобод та законних інтересів недієздатних осіб становить понад 36 тис. недієздатних громадян (з яких близько 90% мають інвалідність), майже такої ж чисельності їхніх опікунів і понад 10 тис. органів опіки та піклування і спеціальних закладів, в яких перебувають недієздатні особи, а також пересічних громадян.

Однак усупереч значній суспільній важливості відповідна проблематика до 2012 року залишалася поза увагою держави. І лише в останні роки з покладанням Указом Президента України від 7 травня 2012 р. № 301 [9] на Міністерство соціальної політики України повноважень щодо методичного забезпечення й координації діяльності органів виконавчої

влади та органів місцевого самоврядування щодо опіки над повнолітніми недієздатними особами, їх соціального захисту розпочався процес формування державної політики щодо цієї категорії осіб, яка б максимально враховувала їхні права й законні інтереси та захищала від будь-яких посягань на них.

Стан дослідження. У контексті викладеного слід також зауважити на недостатній увазі науковців до окресленого питання, яка, слід відзначити, останнім часом значно активізується.

Тих чи інших аспектів недієздатності у своїх наукових працях торкалися Н.А. Аблятіпова, В.Л. Гранін, М.І. Доманська Л.С. Дубчак, Н.А. Д'ячкова, С.В. Ківалов, І.А. Коваленко, І.Г. Козуб, В.В. Комаров, В.Л. Костюк, С.С. Морозова, Д.С. Прутян, О.А. Ревенко, Т.М. Тилик, І.В. Удальцова, Г.М. Устінова-Бойченко, С.А. Чванкін, Л.І. Шаповал, С.С. Шум.

Водночас у сфері забезпечення, охорони та захисту прав недієздатних осіб весь час виявляються все нові й нові, часто нерегульовані на законодавчому рівні та неоднозначні, малодосліджені або й взагалі недосліджені питання, потребуючі якомога швидшого вирішення. Одним із цих питань є наявність можливостей в осіб зазначеної категорії правових підстав для реалізації ними конституційного права на працю.

Мета статті. Недієздатні особи мають складний правовий статус, складність якого зумовлюється нездатністю цих осіб усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу (стаття 39 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) [3]). Набуття особою цього статусу є передумовою виникнення особливостей у реалізації нею законодавчо гарантованих прав, виконанні обов'язків та несенні відповідальності.

У контексті окресленої тематики цього дослідження, на нашу думку, є потреба в установленні приналежності недієздатних осіб до носіїв права на працю, із чим ми спробуємо розібратися далі на основі аналізу відповідних наукових напрацювань, національного законодавства та практики його реалізації.

Виклад основного матеріалу. Переходячи до безпосереднього розгляду питання права недієздатних осіб на працю, насамперед, маємо зауважити, що статтями 43–45 Конституції України [1] закріплено право кожного на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Справедливо стверджує Н.Д. Гетьманцева: «Ефект від праці і завдяки праці (йдеться про запланований результат) є ... свідомою підставою трудової діяльності» [12, с. 64].

У контексті викладеного маємо зазначити, що поняття «праця» традиційно розуміється як цілеспрямована діяльність людини, спрямована на створення матеріальних і духовних благ із метою задоволення її потреб і інтересів [12, с. 65].

При цьому за статтею 2 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП) право громадян України на працю означає право на одержання роботи з оплатою

праці не нижче встановленого державою мінімального розміру, працівники реалізують право на працю шляхом укладення трудового договору про роботу на підприємстві, в установі, організації або з фізичною особою [2].

Згідно зі статтями 21 та 22 Основного Закону всі люди є рівні в правах, а конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. Водночас, окрім прав та свобод людини і громадянина, Конституцією України встановлено також і деякі обмеження щодо їх реалізації. Зокрема, конституційні норми містять, у тому числі, два обмеження щодо прав недієздатних осіб, а саме: 1) не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними (стаття 70); 2) повноваження народного депутата України припиняються достроково в разі визнання його судом недієздатним із дня набрання законної сили рішенням суду (стаття 81) [1].

Ураховуючи зазначене та зважаючи на досліджувану проблематику, постають питання: чи наділені недієздатні особи правом на працю? Чи правомірне обмеження на практиці участі недієздатних осіб у трудових правовідносинах?

Що стосується першого питання, то, передусім, слід зазначити, що основні правові регулятори трудових правовідносин, якими є Конституція України [1], КЗпП [2] та закони України «Про зайнятість населення» [5] і «Про охорону праці» [8], не містять чіткого загального обмеження стосовно права недієздатних осіб на працю. У КЗпП узагалі відсутні норми, які б безпосередньо чи опосередковано стосувалися недієздатних осіб. Водночас за статтею 45 Закону України «Про зайнятість населення» [5] реєстрація безробітного в територіальному органі центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, припиняється, у тому числі, в разі визнання його за рішенням суду недієздатним. Також у законодавстві встановлено низку особливостей праці певних категорій працівників, які, крім іншого, стосуються недієздатних осіб. Для прикладу, статтею 19 Закону України «Про державну службу» [4] встановлено обмеження щодо вступу особи, в установленому законом порядку визнаної недієздатною, на державну службу. Водночас статтею 88 Закону України «Про державну службу» [4] передбачено, що набрання законної сили рішенням суду про визнання особи недієздатною є підставою для припинення державної служби. Таке ж обмеження закріплено й у статті 79 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [6] та статті 9 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [7], згідно з якими повноваження сільського, селищного, міського голови вважаються достроково припиненими, а голів місцевих державних адміністрацій – припиняються Президентом України в разі визнання такої особи судом недієздатною.

Практика свідчить, що з недієздатними особами трудові договори не укладаються (в разі, якщо про недієздатність особи відомо іншій потенційній стороні угоди), а в разі набуття особою статусу недієз-

датності під час перебування в трудових правовідносинах трудові договори припиняються на підставі пункту 9 частини першої статті 36 КЗпП, відповідно до якого підставами припинення трудового договору є ... підстави, передбачені іншими законами, а також пункту 11 частини першої статті 40 КЗпП, згідно з яким трудовий договір може бути розірваний власником або уповноваженим ним органом у випадку встановлення невідповідності працівника займаній посаді, на яку його прийнято, або виконуваній роботі протягом строку випробування [2].

Вищезазначене дає підстави стверджувати, що недієздатні особи володіють конституційним правом на працю нарівні з іншими громадянами. Такої ж позиції притримується й І.Г. Козуб: «Недієздатні особи є правоздатними щодо права на працю» [14, с. 420]. Проте у зв'язку зі специфічними ознаками недієздатних осіб вони не мають змоги реалізувати це право ані самостійно, ані через законних представників у зв'язку із законодавчою вимогою особистого виконання працівником дорученої йому роботи й констатацією неусвідомлення особою значення своїх дій та (або) нездатності керувати ними з визнанням її в судовому порядку недієздатною.

Відповідь на друге питання стосовно правомірності обмеження на практиці участі недієздатних осіб у трудових правовідносинах потребує детального дослідження правового статусу недієздатної особи.

Передусім, зазначимо, що науковці в переважній своїй більшості єдині в розумінні поняття «правовий статус особи»: це – система закріплених у нормативно-правових актах та гарантованих державою прав, свобод, обов'язків та відповідальності, відповідно до яких індивід, як суб'єкт права, координує свою поведінку в суспільстві [17, с. 409].

Основними елементами правового статусу особи вважаємо права, обов'язки та відповідальність. Під правами слід розуміти сукупність загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, регламентованих державою, таких, що виражають її волю, які визначають вид і міру можливої та необхідної поведінки учасників відносин, що регулюються, та забезпечуються можливістю державного примусу. Водночас обов'язок – це закріплена в нормативно-правових актах міра необхідної та належної поведінки суб'єктів правовідносин, що гарантує реалізацію суб'єктивних прав і забезпечує правовий порядок шляхом здійснення чи утримання від здійснення певних дій, гарантується шляхом встановлення юридичної відповідальності [16, с. 55, 64]. Насамкінець, відповідальність є передбаченими нормами права й здійснюваними в правових відносинах у процесуальному порядку уповноваженими державою суб'єктами засобами державного примусу до особи, яка вчинила правопорушення, що зумовлює її обов'язок зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм [13, с. 375].

Особливості правового статусу недієздатних осіб визначено ЦКУ [3], а також окремими нормами за-

конодавчих актів, які стосуються всіх сфер життєдіяльності.

За статтею 41 ЦКУ [3] правовими наслідками визнання особи недієздатною є: установлення над такою особою опіки; відсутність у неї права вчиняти будь-який правочин (при цьому відсутня чітка загальна заборона такій особі вчиняти інші юридичні факти, як-от створення результатів інтелектуальної, творчої діяльності); покладення обов'язків вчиняти від імені такої особи правочини та нести відповідальність за завдану нею шкоду на її опікуна.

Відходячи від традиційної послідовності дослідження правового статусу особи, починаючи з її прав, а потім обов'язків та відповідальності, зосередимо увагу спершу на останньому елементі.

За трудовим законодавством суб'єктів трудових правовідносин може бути притягнуто до матеріальної, дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності.

Як уже нами зазначалося вище, обов'язок нести відповідальність за завдану недієздатною особою шкоду покладено на її опікуна. При цьому статтею 1184 ЦКУ встановлено, що шкода, завдана недієздатною фізичною особою, відшкодовується опікуном або закладом, який зобов'язаний здійснювати нагляд за нею; якщо опікун недієздатної особи, яка завдала шкоди, помер, або в нього відсутнє майно, достатнє для відшкодування шкоди, а сама недієздатна особа має таке майно, суд може постановити рішення про відшкодування шкоди ... частково або в повному обсязі за рахунок майна цієї недієздатної особи [3]. Отже, спершу йдеться про те, що недієздатна особа не несе відповідальності, потім – що майно недієздатної особи може бути предметом відшкодування завданої нею шкоди (тобто для недієздатної особи настають несприятливі наслідки в результаті завдання нею шкоди).

З огляду на викладене за загальним правилом недієздатні особи не є суб'єктами дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності за порушення норм законодавства, яке регламентує трудові правовідносини, а матеріальна відповідальність особи може настати в разі визнання її недієздатною в той час, коли вона перебувала в трудових правовідносинах, відповідно до норм Глави ІХ КЗпП та статті 1184 ЦКУ.

Говорячи про обов'язки недієздатних осіб, вважаємо, що, виходячи з процитованої вище дефініції поняття «обов'язок», юридична відповідальність є гарантом обов'язку, а недієздатні особи не несуть відповідальності за свої діяння. Йдучи від зворотного, вони, відповідно, не можуть мати обов'язків.

Що ж до прав недієздатних осіб, то вони, на наш погляд, наділені всім обсягом особистих немайнових прав, а також майнових прав, окрім тих, реалізація яких зумовлює набуття, зміну або припинення прав і обов'язків цих та інших осіб.

За загальним правилом особа має здійснювати свої права та виконувати обов'язки. Однак якщо вона не усвідомлює значення своїх дій, як може йти-ся про такі здійснення та виконання?

Ураховуючи зазначене, поділяємо позицію Г.М. Устінової-Бойченко та С.С. Шума, які вважають, що «для того, щоб правоздатний громадянин міг своїми власними діями використати, реалізувати свої права і обов'язки, він повинен усвідомлювати значення своїх дій» [10, с. 75]. Водночас несправедливою, на наш погляд, є думка цих науковців, яка зводиться до того, що людина позбавляється суб'єктивних прав у зв'язку зі змінами її психіки, які є передумовою недієздатності [11, с. 98].

Отже, враховуючи зазначене та виходячи зі змісту абзацу другого частини першої статті 30 ЦКУ [3], правовий статус недієздатної особи зводиться до того, що вона не здатна своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також не здатна своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

На нашу думку, цивільне законодавство в питаннях дієздатності фізичної особи є визначальним для правовідносин у всіх сферах життєдіяльності, а позбавлення особи цивільної дієздатності тягне за собою позбавлення дієздатності трудової, сімейної, адміністративної тощо.

У цьому контексті необхідно відзначити позицію Г.М. Устінової-Бойченко стосовно того, що трудова дієздатність залежить від наявності цивільної дієздатності. Якщо особу у встановленому законом порядку визнають недієздатною, це робить неможливим її участь у трудових правовідносинах в якості працівника. Однак аргументується ця позиція таким твердженням: «Порушення психічних функцій у фізичної особи можуть призвести до втрати працездатності, це свідчить про те, що особа, яка має психічний розлад, може бути визнана інвалідом. Інвалідність призводить до необхідності соціального

захисту та допомоги, вказує на те, що особа (в залежності від групи інвалідності) не може працювати» [18, с. 726–727]. Однак процитоване твердження не відповідає і не відповідало нормам законодавства й практиці на час його опублікування, оскільки вже понад 7 років особи з інвалідністю всіх груп та нозологій є працездатними.

Насамкінець, І.Г. Козуб вважає, що осіб, визнаних недієздатними за цивільним правом, слід визнавати недієздатними також за трудовим правом, а виявлення або визнання працівника недієздатним має зумовлювати припинення трудових правовідносин із ним [15, с. 9]. Поділяємо думку науковця в частині припинення трудових правовідносин та щодо залежності цивільної та трудової дієздатності, проте визнання недієздатних осіб такими й щодо трудових правовідносин вважаємо недоцільним.

Висновки. Оскільки приналежність особи до числа суб'єктів трудових правовідносин вимагає наявності здатності в неї здійснювати права, виконувати обов'язки та нести відповідальність, недієздатні особи не можуть бути суб'єктами трудових правовідносин, і відповідні правові та практичні обмеження є цілком обґрунтованими.

Для забезпечення одностайності в цьому питанні в науці, законодавстві та на практиці вважаємо за необхідне чітко закріпити в нормах національного трудового законодавства обмеження щодо можливості недієздатної особи вступати в трудові правовідносини в якості працівника, а також передбачити припинення трудового договору з працівником, визнаним недієздатним під час перебування в трудових правовідносинах та у зв'язку з виявленням факту його недієздатності, який настав до укладення трудового договору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – № 50. – Ст. 375.
3. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.
4. Про державну службу : Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 4. – Ст. 43.
5. Про зайнятість населення : Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5067-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 24. – Ст. 243.
6. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
7. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20–21. – Ст. 190.
8. Про охорону праці : Закон України від 14 жовт. 1992 р. № 2694-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 49. – Ст. 668.
9. Про внесення зміни до Положення про Міністерство соціальної політики України : Указ Президента України від 7 трав. 2012 р. № 301 // Офіційний вісник Президента України. – 2012. – № 17. – Ст. 383.
10. Бойченко Г.М. Історичний розвиток інституту визнання особи недієздатною / Г.М. Бойченко, С.С. Шум // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 75–86 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11bgmion.pdf>.
11. Бойченко Г.М. Правові та процесуальні аспекти визнання особи недієздатною / Г.М. Бойченко, С.С. Шум // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 94–99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11bgmvon.pdf>.
12. Гетьманцева Н.Д. Поняття і сутність праці як правової категорії / Н.Д. Гетьманцева // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 7. – С. 60–65.
13. Цвік М.В. Загальна теорія держави і права : [підруч.] / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.] ; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина – Х. : Право, 2009. – 584 с.
14. Козуб І.Г. Наслідки визнання фізичної особи – суб'єкта трудового права недієздатною / І.Г. Козуб // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 417–425 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11kigtprn.pdf>.

15. Козуб І.Г. Правове регулювання праці осіб зі зниженою працездатністю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / І.Г. Козуб ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 20 с.
16. Сівков С.В. Адміністративно-правовий статус Міністерства соціальної політики України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / С.В. Сівков. – К., 2013. – 216 с.
17. Скакун О.Ф. Теория государства и права / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2000. – 704 с.
18. Устінова-Бойченко Г.М. Взаємозв'язок цивільної дієздатності та трудової дієздатності / Г.М. Устінова-Бойченко // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 725–727 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.